

4. İsmayılov, R., Məhərrəmli, G. (2015). Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. – Bakı: “Altun Kitab”.
5. Magnanimitas (2024). The morphological way of derivatology in the dialects of the Azerbaijani language. Magnanimitas, Vol. 41, Article A41. researchgate.net/magnanimitas.cz.
6. Sadiqova, S. (2013). İngilis və Azərbaycan dillərində ornitokomponentli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik təsnifatı // Filologiya məsələləri. (4), – s.228-236.
7. Ahmadzade, A., & Malekzadeh, S. (2021). Spell correction for Azerbaijani language using deep neural networks. arxiv. <https://arxiv.org/abs/2102.03218> arxiv.org
8. Isbarov, J., Huseynova, K., Mammadov, E., Hajili, M., & Ataman, D. (2024). Open foundation models for Azerbaijani language. <https://arxiv.org/abs/2407.02337> arxiv.org.
9. Kuriyozov, E., Doval, Y., & GómezRodríguez, C. (2020). Crosslingual word embeddings for Turkic languages. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2005.08340> arxiv.org
10. Chaudhary, A., Zhou, C., Levin, L., Neubig, G., Mortensen, D.R., & Carbonell, J.G. (2018). Adapting word embeddings to new languages with morphological and phonological subword representations. <https://arxiv.org/abs/1808.09500> arxiv.org
11. Şirəliyev, S. (2001). Azərbaycan dilinin qrammatikası. – Bakı: “Maarif”. –

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>10.03.2026</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>14.03.2026</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>25.03.2026</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Sevinc Sadıxova</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3015.280>

DİALOQLARDA SEMANTİKA VƏ İNFORMASIYA MÜNASİBƏTİ

Simnar Əlizadə

doktorant

Baki Dövlət Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-0986-8290>

simnarelizade112@gmail.com

Xülasə

Müasir dilçilikdə dialoqların tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ünsiyyət prosesində təkcə cümlənin səthi semantikasi və informasiya yükü deyil, cümlənin dərin məna qatları və informasiya ötürmə mexanizmləri də xüsusi diqqət tələb edir. Dialoq sadəcə iki və ya daha artıq insan arasında danışmaq prosesi deyil, həm də sosial münasibətlərin, mədəni kodların və hər bir kommunikatorun psixoloji vəziyyətinin ifadəsidir. Ünsiyyətin canlı və dinamik təzahür forması olan dialoqlar informasiya mübadiləsinin əsas vasitəsidir. Buna görə də dialoqlarda semantika və informasiyanın tədqiqi dilçiliyin aktual məsələlərindən biridir. Dialoqlarda semantika və informasiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı münasibətdədir. Bu münasibətin araşdırılması ünsiyyətin mexanizmlərini anlamaqda mühüm rol oynayır. Semantika cümlələrin məzmunu əsasında formalaşır, informasiya isə həmin semantikanın ünsiyyət iştirakçılarına yönəlmiş təsir gücü kimi təzahür edir.

Açar sözlər: dialoq, replika, cümlə, semantika, informasiya.

SEMANTICS AND INFORMATION RELATIONSHIP IN DIALOGUES

Simnar Alizade

Baku State University

Abstract

The study of dialogues is of particular importance in modern linguistics. In the process of communication, not only the superficial semantics and information load of the sentence, but also the deep layers of meaning of the sentence and the mechanisms of information transmission require special attention. Dialogue is not just a conversational process between two or more people, but also an expression of social relations, cultural codes and the psychological state of each communicator. Dialogues, which are a lively and dynamic manifestation of communication, are the main means of information

exchange. Therefore, the study of semantics and information in dialogues is one of the topical issues of linguistics. Semantics and information in dialogues are closely interconnected. The study of this relationship plays an important role in understanding the mechanisms of communication. Semantics is formed on the basis of the content of sentences, and information manifests itself as the influence of that semantics on the participants in communication.

Key words: dialogue, replica, sentence, semantics, information.

СЕМАНТИКА И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ДИАЛОГАХ

Симнар Ализаде

Бакинский государственный педагогический университет

Резюме

Изучение диалогов имеет особое значение в современной лингвистике. В процессе коммуникации особое внимание требуют не только поверхностная семантика и информационная нагрузка предложения, но и глубинные смысловые уровни предложения, а также механизмы передачи информации. Диалог – это не просто разговор между двумя или более людьми, но и выражение социальных отношений, культурных кодов и психологического состояния каждого коммуниканта. Диалоги, являясь живым и динамичным проявлением коммуникации, являются основным средством обмена информацией. Поэтому изучение семантики и информации в диалогах является одной из актуальных проблем лингвистики. Семантика и информация в диалогах тесно взаимосвязаны. Изучение этой взаимосвязи играет важную роль в понимании механизмов коммуникации. Семантика формируется на основе содержания предложений, а информация проявляется как воздействие этой семантики на участников коммуникации.

Ключевые слова: диалог, реплика, предложение, семантика, информация.

Giriş/Introduction

Nitqin iki forması mövcuddur: şifahi və yazılı nitq. Dilçilikdə şifahi nitqin iki təzahür forması fərqləndirilir: monoloq və dialoqlar. Bəzi tədqiqat əsərlərində qeyd etdiyimiz formalardan başqa poliloqlardan da bəhs olunur. Monoloq nitqi bir nəfərin müəyyən məsələ haqqında təkbaşına danışığıdır. Doğrudur, burada da kommunikator müəyyən informasiyanı digər insanlara ötürür, lakin digər şəxslər tərəfindən onun nitqinə müdaxilə olunmur. Əgər bu prosesdə ikinci bir şəxs

müdaxilə edib danışmağa başlayarsa, bu zaman nitq dialoqa çevrilir. Dialoq iki və ya daha çox şəxsin müəyyən bir hadisə, məsələ haqqında söhbəti, mükaliməsi və ya mübahisəsidir. Poliloqlar da əslində dialoqlar əsasında qurulur, lakin onlarda kommunikatorların say çoxluğu, müzakirə zamanı çox vaxt bir deyil, bir neçə məsələnin qoyuluşuna görə dialoqlardan fərqlənir. Belə ki, poliloqlar dialoqun daha əhatəli və geniş formasıdır deyə bilərik. Müasir dilçilikdə poliloqlar makrodialoqlara uyğun gəlir. Bu zaman dialoqun iştirakçıları bir-birini bilavasitə qavrayır və bir-birinin emosional, psixoloji vəziyyətinə bələd olurlar.

Dialoqlar kommunikatorların qarşılıqlı replikalari əsasında qurulur. Kontekstdən və ümumi situasiyadan asılı olaraq dialoqun replikalari özündən əvvəlki və sonrakı deyilənlərə cavab reaksiyası kimi meydana çıxır. V.V.Vinoqradov, L.S.Vıqotski, M.M.Baxtin kimi dilçilər dialoqları formal deyil, həm də semantik, sosial, psixoloji aspektlərdən tədqiqata cəlb etmişlər. Replikaların məqsəddən asılı olaraq sual, əmr, nəqli və nida cümləsi tiplərində qurulması, kommunikatorun məlumatı çatdırarkən intonasiyanın tələblərinə riayət etmək, şifahi nitqdə isə jest və mimikalardan istifadə olunaraq fikrin ifadəsi cümlənin ekspressiv-emosional çalarlar qazanması ilə nəticələnir. F.M.Ağayeva qeyd edir ki, *dialoqun replikalariının əsasında duran cümlələrin semantikasında subyektivlik özünü göstərir* [Ağayeva, 1985:57]. Biz də müəllifin fikri ilə razıyıq. Belə ki, replikalarda yeni informasiyanın ifadəsi ilə yanaşı, həm də dinləyənin danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibəti də ifadə olunur. Bu zaman cümlələrdə müxtəlif semantik çalarlar öz ifadəsini tapır. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik;

1. Danışanın ifadə etdiyi fikri təsdiq və ya inkar etmək.
2. Danışanın ifadə etdiyi fikrə özündən yeni məlumatlar əlavə etməklə informasiyanı zənginləşdirmək.
3. Danışanın ifadə etdiyi fikrə emosional-ekspressiv münasibət bildirmək; sevinmək, təəccüblənmək, qəzəblənmək, kədərlənmək, heyrətlənmək və s. [Hüseynova, Musayev, 2018:103].

Dialoji nitq situativ xarakter daşıyır. Dialoji nitq müəyyən bir obyektə və ya şərtlə bağlı olur. Söhbətin obyektı dəyişiləndə dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişilir. Dialoji nitqin mövzusu konkret və yığcam olur. Daha çox sadə cümlələrə yer verilir. Əgər mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunarsa, bu zaman tabesiz mürəkkəb cümlələrə üstünlük verilir. Bəzən dialoqun replikalariında tabeli mürəkkəb cümlələrə də rast gələ bilərik. Bu zaman replikalari, xüsusilə də cavab replikalari tabeli mürəkkəb cümlənin elliptik,

yarımçıq və ixtisar formaları əsasında qurulur. Dialoji nitqdə cavab replikalarında daha çox üstünlük söz-cümlələrə verilir. Eyni zamanda, yarımçıq və elliptik sadə cümlələr də dialoqların tərkib hissəsi olur. Dialoqlarda ifadəliliyin təmin olunması cümlələrin sintaktik quruluşuna görə sadə və elliptikliyi ilə səciyyələnir. Ünsiyyət zamanı dil daim qənaətə meyil edir. Belə ki, kommunikatorlar az vaxt sərf edərək və az sözdən istifadə edərək daha çox informasiyanı dinləyiciyə çatdırmağa çalışırlar. S.Hüseynov dialoji nitqin beş formasını qeyd edir: monoloji dialoq, söhbət və ya danışq dialoqu, sual-cavab dialoqu, müsahibə dialoqu, müzakirə dialoqu [Hüseynov, 2021:187].

Dialoq kommunikatorların qarşılıqlı replikalari əsasında qurulduğundan bu replikalar da sual və cavab cümlələrindən qurulur. Bir çox hallarda bu cümlələrin semantikasi və ifadə etdiyi informasiya bir-birinə uyğun gəlir. Lakin elə dialoq nümunələri də olur ki, onlarda ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyanın anlaşılması xüsusi yanaşma tələb edir. Burada kommunikatorların bilik, təfəkkür və dünyagörüş səviyyələrinin uyğunluğu mühüm şərtidir.

Dialoqun semantikasından bəhs edilərkən birinci növbədə replikaların mənaca bağlılığına diqqət yetirilməlidir. Semantikanın formalaşması üçün qarşılıqlı əlaqə, yəni interaktivlik vacib şərtidir. Burada ən geniş yayılmış semantik model “sual-cavab”dır. Bu zaman informasiya semantikaya demək olar ki, uyğun gəlir.

- *Yarışda iştirak edəcəksən?*

- *İştirak edəcəyəm.*

Digər semantik model isə “təsdiq və inkar” münasibətidir. Bu zaman cavab cümlə söz- cümlələr əsasında qurulur. Quruluş baxımından natamam olsa da, cümlə semantik baxımdan tamdır. Bu tip dialoqlarla informasiya qısa və konkret şəkildə ötürülür.

- *Dərsə hazırsan?*

- *Əlbəttə.*

Dialoqun semantikasi ünsiyyətin qurulmasında iştirak edən cümlələrdə söz və ifadələrin mənə çalarlarını, onların kontekstə uyğun interpretasiyasını və mənə münasibətlərini müəyyən edir. Dialoqlarda semantikanın müəyyənləşməsində kontekst mühüm rol oynayır. Kontekst daxilində kommunikatorların sahib olduqları informasiyalar da mənənin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

- *Kitabxanaya sənədlərimi götürməyə getməliyəm. Saat neçədir?*

- *Artıq gecdir.*

Verilmiş sual cümləsinə cavab olaraq saatın neçə olduğu deyilməli idi. Lakin kommunikator suala qeyri-müəyyən cavab verir. Kontekstdən kənarında verilmiş cümlənin ifadə etdiyi informasiya qeyri-müəyyən olsa da, hətta ilk baxışdan bizə elə gəlir ki, söhbət gecə yarısından gedir. Lakin kontekstə əsasən müəyyən edirik ki, kommunikator kitabxanaya getmək istəyir. Kitabxana da saat 20:00-da bağlandığından “Artıq gecdir” cümləsinin ifadə etdiyi informasiya “Saat 20:00-dan keçib” cümləsinin ifadə etdiyi fikrə uyğun gəlir. Belə ki, verilmiş cavab cümləsi kontekst daxilində dinləyici üçün kifayət qədər aydın informasiya ifadə edir.

Bəzən dialoqlarda cavab cümlə sualın semantikasına uyğun gəlmir, ünvanlanan suala tamam fərqli cavab verilir. Lakin həmin cümlənin semantikasının dərin qatlarında sualın cavabı gizlənilir. Bu implikatura adlanır. İmplikatura- danışan tərəfindən açıq şəkildə deyilməyən, lakin kontekstdən çıxarılan əlavə informasiyadır [Токтоcунова, 2019:6]. Fikrimizi nümunə ilə əsaslandıraraq.

- *Sona, sabah dərsə gələndə kitabı gətirməyi unutma.*

- *Sabah 8 Martdır.*

Dialoqun ilk cümləsinə cavab olaraq “Bəli, kitabı gətirəcəyəm/Xeyr, kitabı gətirə bilməyəcəyəm” şəklində təsdiq və ya inkar cümlələri ilə cavab verilməli idi. Lakin kommunikator suala dolayı yolla inkar cümləsi ilə cavab verir. “Sabah 8 Martdır” cümləsinin semantikasi, sadəcə, ayın tarixinin ifadəsi deyil. 8 Mart – Beynəlxalq Qadınlar günüdür. Kommunikator bu cümləni işlətməklə qarşı tərəfə inkar cavabı verir. 8 Mart respublikamızda qeyri-iş günü olduğuna görə həmin gün məktəbdə dərs olmayacaq, ona görə də Sona kitabı gətirə bilməyəcək.

Dialoqlarda kommunikatorların hər ikisinin bildiyi, hər ikisinə məlum olan informasiya da ötürülə bilər. Ünsiyyət zamanı kommunikatorların əvvəlcədən bildiyi və qəbul etdiyi informasiya isə prezumpsiya adlanır. Məsələn;

- *Sabah sən də gələcəksən?*

- *Belə elmi seminarı qaçıрмаq olmaz!*

Birinci kommunikatorun ünvanladığı sual cümləsi semantik və informativ cəhətdən yarımçıq olsa da, cavab cümləsi onun informativ bütövlüyünü təmin edir. Dialoqun cavab cümləsinə əsasən sual cümləsinə “Sabah sən də elmi seminara gələcəksən?” şəklində bərpa edilir. Cavab cümləsi isə təsdiq və ya inkar formasında verilmir. Bu zaman bizə aydın olmur ki, o gedəcək ya yox. Kommunikatorun dediyi “Belə elmi seminarı qaçıрмаq olmaz” cümləsinin vermək istədiyi informasiya “Təbii ki, gələcəyəm/Mütləq gələcəyəm”

cümlələrinin informasiyalarına uyğun gəlir. Burada verilən informasiya, yəni sabah elmi seminarın olacağı kommunikatorların hər ikisinə məlumdur.

İnformasiyanın sürətli, konkret və yığcam şəkildə, anlaşılıqlı tərzdə ötürülməsi dialoqların əsas xarakterik xüsusiyyətidir. Dialoji nitqdə qurulan cümlələr həm danışan həm də dinləyən üçün aydın və anlaşılıqlı olmalıdır. Dialoji nitq kommunikatorların intellektual, psixoloji və emosional vəziyyətlərinin vəhdəti şəklində ortaya çıxır.

Dialoqların replikaları daha çox yarımçıq cümlələrdən qurulur. Replikaların məna və struktur cəhətdən əlaqələnməsi dialoqu yaradır. Replikaların struktur cəhətdən natamamlığı bəzən cümlənin semantikasında və semantikadan doğan informasiyada da natamamlıq yaradır. Əslində bu tip cümlələrin natamamlığı üzə çıxır, lakin cümlənin semantikasının daha dərin qatlarına endikdə informasiyanın aydın, bitkin olduğunu görürük. Dialoqlarda ellipsisin semantik formasına daha çox rast gəlirik. Belə ki, üslubi hadisə olan semantik ellipsisdə müəyyən bir informasiya buraxılır.

Sədr. Vətəndaş Hacı Əhməd, siz Vətəndaş Almaz xanımın işi haqqında nə bilirsiniz?

Hacı Əhməd. Hər nə ki deyilib, hamısı doğrudur. Ancaq mən hökumətdən xahiş edirəm ki, hələ bu dəfəlik keçsin onunçün. Doğrudur, bir dana bir naxırı korlar, daha onu siz yaxşı bilirsiniz. Uşaqdır, bu dəfə eləyibdir, gələn səfər eləməz [Cabbarlı, 2005:133].

Verilmiş dialoq parçasında ikinci kommunikator özünə ünvanlanan suala konkret cavab vermir. Kontekstə əsasən anlayırıq ki, hadisə məhkəmədə baş verir. Sədr “Almaz xanımın işi haqqında nə bilirsiniz?” – deyə soruşduqda qarşı tərəfdən onun günahkar olub-olmaması haqqında informasiya almağa çalışır. Qarşı tərəf də əslində verdiyi cavablarla onun günahkar olmasını dolayı şəkildə təsdiqləyir, lakin az cəza almasını və bağışlanmasını xahiş edir. Dialoqun cavab replikasındakı “Doğrudur, bir dana bir naxırı korlar, daha onu siz yaxşı bilirsiniz” cümləsinin sanki sual cümləsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki mətnə söhbət danadan deyil, Almaz adlı qadındən – müəllimdən gedir. Verilmiş cümlənin əsas informasiya yükü onun semantikasının dərin qatında gizlənilir və dialoqda bu informasiya hər iki kommunikatora məlumdur. Verilmiş cümlə xalq məsəlidir və kommunikator onu deyərək cümlədəki bəzi sözləri ellipsisə uğradır. İfadənin əslisi isə bu formada: Bir qotur dana bir naxırı korlar. Cümlənin dərinlikdəki mənası və verdiyi informasiya belədir ki, əgər naxırda qoturluq xəstəliyinə tutulan bir dana varsa, bu xəstəliyi bütün sürüyə yayacaq.